

Sociaal-darwinisme

Enkele kanttekeningen bij een meerduidig begrip

Over het sociaal-darwinisme zijn boekenkasten volgeschreven. Gezien dit feit lijkt het merkwaardig dat je in de literatuur geregeld de uitspraak kunt aantreffen dat het sociaal-darwinisme eigenlijk nooit heeft bestaan, terwijl andere auteurs beweren dat het ooit 'overal' was en onder alle politieke gezindten en sociale stromingen aanhangers had. Dit is niet het enige meningsverschil over het verschijnsel. Volgens sommigen loopt er, om met Jeroen Brouwers te spreken, een bloedrode lijn van sociaal-darwinisme naar imperialisme, eugenetica, rassenwaan en het nazisme; anderen ontkennen deze verbindingen ten stelligste. De ene auteur meent dat het sociaal-darwinisme wel heeft bestaan, maar nu definitief obsoleet is; een ander zegt dat het nog springlevend is. De literatuur laat verder zien dat er van eenstemmigheid over de vraag wat sociaal-darwinisme nu eigenlijk inhoudt geen sprake is. Maar hoe bevreemdend dit allemaal mag klinken, in feite heeft het begrip alleen maar het gebruikelijke lot van een 'isme' ondergaan. Een tijdlang had het zijn nut om bepaalde ontwikkelingen een kader te verschaffen en in perspectief te plaatsen. Maar voortgezette studie bracht langzaam maar zeker een dusdanig bonte verzameling stromingen, denkers en ideeën aan het licht, dat de vlag de lading niet meer kon dekken.

Dat deze situatie er vanzelf toe zal leiden dat het begrip wordt afgedankt, valt niet te verwachten. Ondanks hun meerduidigheid leiden ismen nu eenmaal een hardnekkig bestaan. Bovendien heeft de aanduiding sociaal-darwinist ook een polemische strekking. Iemand een sociaal-darwinist noemen was vaak als beschuldiging bedoeld - de term dankt er volgens de Amerikaanse historicus Bannister zelfs zijn ontstaan aan. Zeker wie tegenwoordig zegt dat bijvoorbeeld sociobiologen 'sociaal-darwinisten' zijn, bedoelt dat die mensen niet deugen. Als retorisch instrument zal de aanduiding zijn gebruikswaarde wel niet snel verliezen.

Mijn doel hier kan natuurlijk niet zijn het verlossende woord te spreken over wat sociaal-darwinisme nu wel of niet is. Wat dit betreft kun je met recht zeggen dat *het* sociaal-darwinisme niet bestaat - al is niet iedereen het hiermee eens, zoals we nog zullen zien. De bedoeling is in enkele hoofdlijnen te schetsen in welke betekenissen het begrip door historici is

gebruikt. Recent is een poging ondernomen het begrip 'op te schonen' en eenduidig te definiëren, maar ik zal laten zien dat dit geen soelaas biedt, omdat zo'n definitie a-historisch is en de veelvormigheid van het verschijnsel geen recht doet. Moraal van het verhaal: de term uit het historische vocabulaire bannen is geen optie, maar wie hem wil blijven gebruiken doet er goed aan steeds man en paard te noemen: wie, wat, en welke tijd wordt bedoeld.

Darwin

Als niet de term sociaal-darwinisme maar 'sociaal-evolutionisme' zich in het collectieve geheugen van historici had genesteld, was er in de literatuur waarschijnlijk minder verwarring ontstaan. Niet dat 'evolutionisme' zo'n eenduidig begrip is, maar het zou wellicht minder complicaties hebben gegeven. Nu we aan de 'darwinisme'-variant vastzitten, ontstaat er telkens weer discussie over vragen als: Wat is er darwinistisch aan het sociaal-darwinisme?, Wat betekent darwinisme eigenlijk?, en Was Darwin een sociaal-darwinist? En dan zitten we meteen midden in de problemen, want een definitief antwoord is niet te geven - het gaat tenslotte ook hier weer om een isme. Darwins darwinisme was een ander dan het darwinisme van rond 1900, en dat verschilde weer van het darwinisme van 1930, terwijl er bovendien op geen van deze tijdstippen consensus bestond over de exacte betekenis. Zelfs wat je er vandaag de dag onder moet verstaan hangt af van wie je het vraagt. Tot ongeveer 1930 bijvoorbeeld meenden tal van biologen - darwinisten en niet-darwinisten - dat Lamarcks idee van erfelijkheid van verworven eigenschappen als evolutiemechanisme niet kon worden uitgesloten. Anderen sloten zich aan bij de Duitse erfelijkheidsonderzoeker August Weismann, die in de jaren 1880 tot de conclusie kwam dat lamarckistische overerving onmogelijk was. Na 1900 verspreidde de mendelistische erfelijkheidstheorie zich snel, en de discussie over Darwins theorie kreeg hierdoor een nieuwe dimensie. Maar voor de meeste biologen waren darwinisme en mendelisme aanvankelijk allesbehalve natuurlijke bondgenoten. En de integratie van evolutie- en erfelijkheidstheorie die in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw werd bewerkstelligd, betekende bepaald niet het eind van de discussie over de rol van natuurlijke selectie en over het evolutieproces op gen-niveau.¹

Ook met Darwins eigen uitspraken kun je verschillende kanten op. Erfelijke variatie, *struggle for life*, natuurlijke selectie en *survival of the fittest* zijn kernbegrippen in de definitie van het darwinisme.² Maar deze begrippen dekken al bij Darwin zelf een schuivende lading, zeker waar het de

mens betreft. Darwin beschouwde natuurlijke selectie, aangrijpend op toevallige erfelijke variaties, als het primaire evolutiemechanisme, en hier bleef hij ook altijd bij. Maar hij sloot van meet af aan niet uit dat *use and disuse* van organen en erfelijkheid van verworven eigenschappen een zekere rol speelden. In antwoord op critici van zijn ideeën kende hij deze lamarckistische mechanismen later zelfs een substantiële betekenis toe. In beginsel nam Darwin verder het individu als eenheid van selectie: de *struggle for life* had in hoofdzaak betrekking op met elkaar concurrerende individuen van dezelfde soort. Maar er zijn ook passages in zijn werken te vinden waar hij lijkt uit te gaan van een samenwerkende groep individuen als eenheid van selectie. Over het relatieve gewicht dat aan dergelijke uitlatingen moet worden toegekend is discussie mogelijk. Hoe dan ook bood Darwin zijn interpretatoren de gelegenheid de *struggle for life* op te vatten als een strijd van allen tegen allen of als een strijd tussen stammen. Of zelfs tussen rassen of naties, want Darwin schreef ook dat de 'hoogst-ontwikkelde' (westerse) volkeren de 'lagere' (en de mensapen) op den duur zouden verdringen.

De term *fitness* was even plooibaar. Konden de begrippen *struggle for life* en *survival of the fittest* de indruk wekken dat *fitness* een kwestie was van brute overlevingskracht, in zijn *Descent of man* uit 1871 benadrukte Darwin dat de ontwikkeling van de 'sociale instincten', waaronder het vermogen tot altruïstisch en coöperatief gedrag, zowel bij de sociale dieren als bij de mens een belangrijke verhoging van de *fitness* had bewerkstelligd. Wie in evolutie door strijd geloofde kon dus naar Darwin verwijzen, maar wie meer zag in evolutie door samenwerking kon dat net zo goed. Darwin zelf zag tenslotte het mechanisme van seksuele selectie als een uiterst belangrijk additioneel verklaringsprincipe wanneer het ging om de evolutie van de seksen en daarmee van fundamentele aspecten van menselijk gedrag. Maar merkwaardigerwijs heeft dit mechanisme in de sociaal-darwinistische literatuur geen rol van betekenis gespeeld, om pas recent, in de sociobiologie, een sterke *comeback* te maken.

Was Darwin zelf een sociaal-darwinist? Ja, als je er de nadruk op legt dat hij zijn evolutietheorie onverkort van toepassing achtte op de mens, in die zin dat ook de menselijke soort en de sociale orde hun bestaan aan een evolutieproces en aan de werking van natuurlijke selectie dankten. Nee, als je van een sociaal-darwinist verwacht dat hij een gearticuleerde theorie heeft over de oorsprong en aard van die sociale orde, want van Darwin zijn niet meer dan verspreide opmerkingen hieromtrent bekend. Nee ook, wanneer de interpretatie van het sociaal-darwinisme wordt gevolgd die zegt dat de wetten van de jungle ook in de menselijke maatschappij gelden. Er dient zich hier al in Darwins denken een ambivalentie aan die de grondslag

van het sociaal-darwinistische denken raakt en ervoor verantwoordelijk is geweest dat de ene sociaal-darwinist op grond van dezelfde gegevens tot conclusies kon komen die haaks stonden op die van een andere. Darwin constateerde dat de sociale eigenschappen die de mens aan zijn biologische evolutie dankte er in beschaafde samenlevingen toe leidden dat het proces van natuurlijke selectie zijn scherpe kantjes steeds meer verloor. Wij bekommeren ons bijvoorbeeld uit medegevoel om de armen en de zieken. De basis voor dat medegevoel ligt in onze natuur, maar het heeft tegelijkertijd als consequentie dat we tegen de natuur ingaan, want zonder onze bemoeienis zou natuurlijke selectie de minder 'fite' leden van de maatschappij elimineren. Daarnaast signaleerde Darwin dat in de maatschappelijke bovenlaag het kindertal daalde en dat de onderklassen zich het snelst uitbreidden. Waar *fitness* in de natuur tot uitdrukking kwam in een groter nakomelingschap - ook vandaag de dag nog de gangbare definitie van de term - dreigde in de mensenmaatschappij dus het omgekeerde te gebeuren.³

Wat was er aan deze 'tegennatuurlijke' situatie te doen? Darwin kwam er niet echt uit. Aan het opnieuw instellen van een inhumane jungleregime viel wat hem betreft niet te denken. Men kon slechts hopen dat het vanzelf wel goed zou komen wanneer de evolutie de 'edeler' eigenschappen van alle mensen zou blijven bevorderen. De minder geslaagde exemplaren van onze soort zouden dan zelf wel zo verstandig zijn van voortplanting af te zien. Nagenoeg iedereen was het met Darwin eens dat het probleem bestond, maar over het algemeen bezag men de kwestie heel wat minder optimistisch. Onder verwijzing naar Darwins theorie betoogde menigeen bijvoorbeeld dat alleen eugenetische maatregelen de beschaafde samenleving voor de ondergang konden behoeden: als de natuur niet meer selecteerde, moest de mens dat zelf maar doen.

Op het punt van de rassenleer tenslotte was Darwin, zoals bijna iedereen in zijn tijd, naar hedendaagse maatstaven een racist. Met daarbij de aantekening dat hij voor zijn tijd een gematigd standpunt innam en niet geloofde in een lineaire rassenhiërarchie. Dit verhinderde anderen niet om met een beroep op zijn theorie extremere varianten te bedenken waarin de 'hogere' rassen uit de 'lagere' waren voortgekomen, of waarbij blank, zwart en geel ieder een aparte mensapenvoorouder kregen toebedeeld.

Strijd of samenwerking?

Men kon dus met Darwins biologische theorie en ook met latere uitwerkingen van het darwinisme vele kanten op, en daar is volop gebruik van ge-

maakt. Eén van de varianten van wat sociaal-darwinisme is gaan heten, heeft in de historische literatuur lange tijd het beeld bepaald en het begrip ook zijn onuitwisbare negatieve connotaties gegeven. Volgens Richard Hofstadters *Social Darwinism in American thought* uit 1944 kwam de toepassing van Darwins theorie op de maatschappij voor de eerste generatie sociaal-darwinisten neer op een terugkeer naar de wetten van de jungle.⁴ Aanhangers van deze visie - waarbij te denken valt aan het type van de negentiende-eeuwse Amerikaanse *business-tycoon* - verdedigden het *laissez-faire* denken in zijn meest ongebreidelde vorm. Macht was voor hen recht, de zwakken waren gedoemd in de strijd om het bestaan het onderspit te delven, en overheidsingrijpen, of het nu ging om het reguleren van de economie of om hulp aan behoeftigen, was uit den boze. Alleen een samenleving waarin het recht van de sterkste gold bleef gezond. Toen het hyperindividualistische denken eind negentiende eeuw uit de gratie raakte, verplaatste het strijdtoneel zich volgens Hofstadter van het individu naar de natie. Darwins theorie werd nu opgevoerd ter legitimering van politiek nationalisme, imperialisme of kolonialisme. Langs soortgelijke lijnen redenerend meenden historici als Daniel Gasman en H.W. Koch in Duitsland een continue ontwikkeling te ontwaren die begon bij Darwin en diens Duitse vaandeldrager Ernst Haeckel, en die via nationalisme, rassenspolitiek en eugenetica eindigde bij Hitlers Derde Rijk.⁵

Kochs studie stamt uit 1973, maar tegen die tijd was een revisie van het beeld al onderweg. Robert Bannister werd het boegbeeld van wat de revisionistische interpretatie van het sociaal-darwinisme is gaan heten.⁶ Hij stelde ronduit dat het sociaal-darwinisme à la Hofstadter nooit heeft bestaan. Het zou een mythe zijn, uitgevonden door zogenaamde *reform-Darwinists* in de late negentiende eeuw. In hun pogingen maatschappelijke hervormingsplannen te legitimeren verketterden deze progressieve denkers hun conservatieve tegenhangers collectief als 'sociaal-darwinisten', dat wil zeggen als voorstanders van een *rücksichts*-loze toepassing van het beeld van *nature red in tooth and claw* op de menselijke samenleving. In werkelijkheid bestonden zulke sociaal-darwinisten niet, aldus Bannister, of het waren het er maar weinig. Vermeende vertegenwoordigers van het type als Andrew Carnegie en de econoom William Graham Sumner bepleitten allerm minst een ongemitegerde strijd van allen tegen allen. Zij stelden macht niet gelijk aan recht; hun doel was juist rust en orde in de samenleving te handhaven. Nadere analyse leert dat zij zelfs helemaal geen darwinisten waren. De ideoloog van de door Amerikaanse zakenlieden uitgedragen *rags to riches* mythologie was Herbert Spencer, en er kan beter van sociaal-spencerisme worden gesproken.

Spencers ideeën verschilden volgens Bannister wezenlijk van die van Darwin. Hij formuleerde ze in hoofdlijnen al voordat de *Origin of species* uitkwam. Spencer zag evolutie als een teleologisch, kosmisch proces, waarbij zich een wetmatige ontwikkeling van homogeen naar heterogeen, van eenvoudig naar complex voordeed. Gedurende die ontwikkeling was er steeds sprake van *survival of the fittest* - een term die Darwin later van hem zou overnemen - maar Spencer refereerde hiermee in zijn vroege - en bekendste - werken niet aan een harde strijd. Eerder getuigt zijn optimistische visie van een Verlicht geloof in harmonieuze ontwikkeling. Anders dan Darwin kende Spencer bovendien een hoofrol toe aan de erfelijkheid van verworven eigenschappen. Wat zijn filosofie in sommige kringen zo populair maakte, waren vooral zijn vooruitgangdenken, zijn radicale individualisme en klassiek-liberale afkeer van staatsbemoeienis met economie en welzijn.

Hieraan kunnen we nog het volgende toevoegen. Darwins theorie impliceert op zichzelf geen vooruitgang - er is immers geen reden om het voortgaande proces van aanpassing dat de strijd om het bestaan vergt als vooruitgang te kwalificeren. Darwin was zich hiervan bewust, maar ook op dit punt was zijn taalgebruik weer ambivalent. Zijn lezers hadden over het algemeen geen twijfels. In de tweede helft van de negentiende eeuw stelde de overgrote meerderheid van hen evolutionaire ontwikkeling gelijk aan kwalitatieve vooruitgang. Het was bovendien dit vooruitgangaspect dat de theorie voor velen acceptabel maakte.⁷ Hiermee hangt samen dat veel negentiende-eeuwse 'sociaal-darwinisten' net als Spencer eigenlijk beter als sociaal-lamarckisten kunnen worden gekarakteriseerd. In de literatuur over het sociaal-darwinisme wordt meestal genegeerd dat de snelle acceptatie van Darwins theorie vooral het idee van evolutie betrof en niet het principe van natuurlijke selectie. De notie van willekeurige variatie en natuurlijke selectie, met name als verklaring voor het ontstaan van de mens, was voor velen onaanvaardbaar. Dit des te meer omdat blinde variatie en selectie moeilijk te rijmen waren met het heersende vooruitgangsgeloof. Zoals al gezegd leunde ook Darwin zelf in toenemende mate op het lamarckistische concept van de erfelijkheid van tijdens het leven verworven eigenschappen. Veel van zijn navolgers draaiden de volgorde van belangrijkheid van de mechanismen om, of wezen natuurlijke selectie helemaal af. Volgens de wetenschapshistoricus Peter Bowler is het daarom misleidend om, zoals in de literatuur vaak gebeurt, van een darwiniaanse revolutie te spreken. Het was meer een non-darwiniaanse revolutie, want het meest vernieuwende aspect van Darwins theorie, het mechanisme van natuurlijke selectie, vond nauwelijks bijval.⁸ De aantrekkingskracht van het lamarckisme was uiteraard dat het zich eenvoudig in het vooruitgangdenken liet inpassen. Wan-

neer gewenste, aangeleerde eigenschappen erfelijk konden worden vastgelegd en doorgegeven, kon de mensheid zichzelf van de ene generatie op de andere op een steeds hoger plan tillen. Het nuttig effect van opvoeding en onderwijs was dan evident. Zeker toen het vertrouwen in de effectiviteit van het selectieprincipe tegen 1900 een dieptepunt bereikte, floreerde het lamarckisme als nooit tevoren.⁹ De meeste Amerikaanse biologen waren lamarckist, en zeker in Frankrijk was de 'sociaal-darwinist' in feite een sociaal-lamarckist.

De uitvinders van de sociaal-darwinistische mythe, de *reform-Darwinists*, zouden in Bannisters interpretatie het ware gezicht van het sociaal-darwinisme laten zien. Zij draaiden de redenering van de klassieke liberalen om. Het biologische proces van natuurlijke selectie was in hun ogen door de sociale ontwikkeling van de mens en door de opkomst van allerlei sociale instituties definitief uitgeschakeld. Het selectieniveau was verschoven van het individu naar de gemeenschap als geheel, en om de vooruitgang daarvan te waarborgen waren ingrijpen van overheidswege, sociale hervormingen en, voor sommigen, eugenetische maatregelen noodzakelijk - allemaal zaken waar Spencer fel op tegen was. Voor deze sociaal-darwinisten werd evolutie in de samenleving dus iets heel anders dan evolutie in de natuur. Het natuurlijke proces beschouwden zij zelfs als een bedreiging voor de sociale harmonie, waar het voor hun voorgangers juist als model had gegolden. Deze al bij Darwin zelf waarmeembare tegenstelling tussen *nature as a model* en *nature as a threat*, zoals Mike Hawkins het onlangs treffend heeft geformuleerd, was debet aan de onoplosbare gespletenheid die het sociaal-darwinistische gedachtegoed altijd heeft aangekleefd.¹⁰

Sociaal-darwinisme voor iedereen

Een probleem met Bannisters analyse is dat hij, net als Hofstadter, maar weinig voorbeelden geeft van zijn type sociaal-darwinisten. Inmiddels is duidelijk geworden dat ook hij te sterk heeft gegeneraliseerd. Van Hofstadters voorstelling van het sociaal-darwinisme zijn wel degelijk voorbeelden te vinden, al heeft Bannister gelijk dat het niet om een overheersende visie ging. Aan de andere kant zijn er ook van Bannisters *reform-Darwinists* voorbeelden te vinden, maar zij blijken op hun beurt toch ook maar een subgroep in een veelvormige verzameling 'sociaal-darwinisten'. Er was, zo is inmiddels gebleken, een Darwin voor socialisten, links- en rechts-liberalen, anarchisten, marxisten, feministen, confessionelen, nationalisten, militaristen, pacifisten, enzovoort, waarbij zich dan ook nog een

schier onbegrensde variëteit aan denkbelden binnen die groepen voor-
doet.¹¹ De Franse feministe Clémence Royer zag er bijvoorbeeld geen
been in om zowel haar feminisme als haar klassiek-liberale maatschappij-
opvatting met een beroep op Darwin te legitimeren.¹² Verder is het scher-
pe onderscheid dat Bannister wilde maken tussen sociaal-spencerisme en
sociaal-darwinisme aanvechtbaar. Spencer probeerde na het verschijnen van
de *Origin of species* tot een synthese van zijn eigen en Darwins inzichten
te komen, onder meer door het idee van natuurlijke selectie in zijn visie
te incorporeren. Het is daardoor in de praktijk vaak moeilijk uit te maken
of iemand nu een spenceriaan, een darwiniaan of een lamarckist moet wor-
den genoemd.

Het opplakken van dergelijke etiketten heeft trouwens zonder meer maar
beperkte waarde. Want waar het in de praktijk op neerkwam was dat ‘so-
ciaal-darwinisten’ uit het amalgaam van - toentertijd allemaal verdedigbare
- spenceriaanse, lamarckistische en darwinistische denkbelden een selectie
van ideeën konden maken die hun specifieke politieke en sociale agenda
van een wetenschappelijke legitimering voorzag. Al dan niet gehinderd
door biologische kennis kon men het begrip sociaal-darwinisme een uit-
werking geven die even legitiem was als door eigen voorkeuren bepaald.
Het zou dan ook beter zijn, zoals ik eerder al suggereerde, hier van so-
ciaal-evolutionisme te spreken. Wat de vele varianten die opgeld deden
eigenlijk vooral illustreren is het grote gezag dat natuurwetenschappelijke
legitimeringen bij de opkomst van de sociale en politieke wetenschappen
hebben genoten. En waar in die wetenschappen het ontwerpen van algeme-
ne theorieën over de maatschappelijke orde en vooruitgang aanvankelijk
een prominente rol speelde, is het niet verwonderlijk dat de breed geaccep-
teerde biologische evolutietheorie een belangrijke functie kon krijgen.

Uit de voorhanden literatuur kan men ik het volgende worden gecon-
cludeerd. Ten eerste dat sociaal-evolutionisme zeker geen mythisch ver-
schijnsel was maar dat er vele varianten waren, waarvan er niet één de
overheersende politieke en sociale rol heeft gespeeld die men het ‘sociaal-
darwinisme’ ooit toedichtte. Ten tweede dat de meeste uitingen van so-
ciaal-evolutionisme niet uit de koker kwamen van mensen die een sociaal-
evolutionistische theorie, op evolutiebiologische grondslag, wilden ontwik-
kelen, maar van primair politieke en sociale denkers die hun denkbelden
mede op basis van elementen uit het sociaal-evolutionistische gedachtegoed
vormgaven. Van institutionele consolidatie van enige sociaal-evolutionisti-
sche variant als zodanig is nooit sprake geweest.

Inmiddels zijn ook de eerder als ‘natuurlijk’ aangemerkte verbindingen
tussen het sociaal-darwinisme en wel degelijk geïnstitutionaliseerde ver-
schijnselen als eugenetica, rassenspolitiek en nazisme genuanceerd.¹³ Voor-

beelden van zulke verbindingen zijn er zeker, maar het idee van een 'bloedrode lijn' is onhoudbaar. Eugenetica kon zoals we al zagen worden gepropageerd als een vorm van *reform-Darwinism*: in de beschaafde samenleving is het proces van natuurlijke selectie tot stilstand gekomen en de overheid moet die rol daarom overnemen. Maar anderzijds hoeft een eugeneticus helemaal geen darwinist te zijn, zelfs geen evolutionist. Francis Galton bijvoorbeeld, een van de grondleggers van het eugenetisch denken, was geen darwinist, want hij bestreed Darwins voorstelling van evolutie als een geleidelijk, via kleine veranderingen verlopend proces. Verder kwam de eugenetica pas goed op gang toen, in de decennia na 1900, de mendelistische erfelijkheidstheorie stevige voet aan de grond kreeg. Maar onder de mendelistische genetici van het eerste uur was de opvatting wijdverbreid dat darwinisme en mendelisme op gespannen voet stonden.¹⁴ Men kon dan ook eugenetische maatregelen verdedigen zonder Darwins visie op het ontstaan van de mens te onderschrijven. Anders gezegd, niet evolutionair maar genetisch determinisme vormde de grondslag van de eugenetiek. Het is waar dat de eugenetica in Duitsland koren op de molen van de nationaal-socialisten was, maar ook in Amerika nam het eugenetische denken extreme vormen aan. Een noodzakelijke verbinding met een reactionaire politieke visie was er evenmin. Veelal, ook bijvoorbeeld in Nederland, werd het eugenetisch denken mede door progressieven en hervormingsgezinden uitgedragen.

Soortgelijke kanttekeningen moeten worden geplaatst bij de vermeende verbindingen met racistische theorieën. Wie Haeckel leest ontkomt er niet aan herinnerd te worden aan waar het in Duitsland uiteindelijk heen zou gaan. Ongetwijfeld was hij een racist, en de Monistenbond die hij aan het eind van zijn leven oprichtte, had ideeën waaruit de nationaal-socialisten later zouden putten. Maar ook hier is er weer geen vanzelfsprekend verband met het (sociaal) darwinisme. Racistische opvattingen dateerden al van ver vóór Darwin en waren niet afhankelijk van een darwinistische legitimatie. Haeckels ideeën waren niet specifiek voor Duitsland, en volgens sommigen was hij naar de maatstaven van zijn tijd niet extreem in zijn racisme. Ook antisemitisme was er overal, in meer en minder uitgesproken vormen, maar het leidde niet overal tot dezelfde excessen als in Duitsland. In het nationaal-socialisme ten slotte zijn aan Darwins evolutietheorie ontleende elementen te vinden. Maar het nazidom kan niet worden begrepen zonder acht te slaan op de, aan het darwinisme vreemde, idealistische elementen die het bevatte. Fascisme en darwinisme zijn nog veel moeilijker met elkaar te rijmen.¹⁵

Toch één sociaal-darwinisme?

Wie zou denken dat de vele nauwgezette detailstudies van de laatste decennia tot de consensus hebben geleid dat 'sociaal-darwinisme' niet één nauwkeurig te omschrijven beweging aanduidt maar betrekking heeft op tal van uiteenlopende stromingen, heeft het mis. In 1997 verscheen van de hand van de al eerder genoemde Mike Hawkins een in menig opzicht voorbeeldige studie over het sociaal-darwinisme in Amerika en Europa. In zijn boek zijn de recente studies volledig verdisconteerd en wordt nieuw materiaal aangedragen dat weer tal van nuances laat zien. Maar desondanks voelt Hawkins zich geroepen een revisie van het revisionisme te bepleiten. We verliezen de laatste jaren uit het oog, meent hij, dat er wel degelijk een verschijnsel heeft bestaan dat op zinvolle wijze als sociaal-darwinisme kan worden gedefinieerd, in onderscheiding van andere vormen van sociaal evolutionisme. Het darwinistische element in het sociaal-darwinisme van menig denker is in de recente literatuur teveel gebagatelliseerd, stelt hij, en daartegen wil hij met zijn boek opkomen. Wat hem hiertoe drijft is mij niet duidelijk, en wat we met het resultaat van zijn werk aanmoeten evenmin. Maar laat ik eerst een schets geven van zijn aanpak.

Kort gezegd neemt Hawkins in zijn omstandige definitie van het sociaal-darwinisme de ideeën van Darwin, inclusief de ambivalenties daarin, als uitgangspunt. Als iemand bijvoorbeeld Lamarck aanhaalt wil dat dus geenszins zeggen dat hij geen darwinist is, mits hij maar een belangrijker rol geeft aan natuurlijke selectie. De gespletenheid in Darwins denken, die Hawkins zoals gezegd karakteriseert met de tegenstelling tussen *nature as a model* en *nature as a threat*, beschouwt hij als een wezenskenmerk van het sociaal-darwinisme. Darwinisme wordt sociaal-darwinisme wanneer Darwins biologische model van toepassing wordt geacht op de mens als sociaal wezen. De sociaal-darwinist gaat er dus van uit dat sociale instituties die een fundamentele rol spelen in het sociale leven, zoals religie, moraal en politiek, door een evolutieproces, onder invloed van het mechanisme van natuurlijke selectie zijn ontstaan.

Natuurlijk kan men ook met deze, wat mij betreft op zichzelf aanvaardbare definitie, nog alle kanten op. Welke normatieve conclusies voor de samenleving men aan het aldus gedefinieerde sociaal-darwinisme verbindt, is immers een kwestie van interpretatie, waarbij veel afhangt van de vraag of men voor de *model* of de *threat* variant kiest. Hawkins erkent dit ten volle, maar maakt hier een onderscheid tussen, enerzijds, het sociaal-darwinisme zoals door hem gedefinieerd, dat hij niet beschouwt als een politieke of sociale theorie maar als een wereldbeeld, en anderzijds de politieke of sociale ideologieën die men op basis van dit wereldbeeld

verdedigt. Er zijn vele ideologieën, stelt hij, die op uiteenlopende, selectieve wijze gebruik maken van het wereldbeeld, en het resultaat kan er dus heel verschillend uitzien. Maar het bindende element is steeds dat wereldbeeld, het sociaal-darwinisme dus.

Hawkins presenteert vervolgens als hoofdschotel van zijn boek een brede keus uit de talloze politieke, sociale en filosofische denkers die in de literatuur al dan niet terecht als vertegenwoordigers van het sociaal-darwinisme zijn beschreven. Tevens gaat hij in op de wetenschappelijke en ideologische theorieën en stromingen die met het sociaal-darwinisme in verband zijn gebracht, van de rassenleer en eugenetica tot aan de moderne sociobiologie. Dat levert heldere analyses op. Ik denk bijvoorbeeld dat Hawkins terecht stelt dat sommige revisionistische auteurs te ver zijn gegaan in het relativeren van de invloed van Darwins werk als inspiratiebron, met name voor de meer dubieuze varianten van het sociaal-darwinisme. Voorbeelden zijn de hierboven genoemde neiging sociaal-darwinisme en sociaal-spencerisme scherp te willen scheiden en het bagatelliseren van de racistische elementen in Haeckels werk.

Hawkins' conclusie dat er, uitgaande van zijn definitie, wel degelijk van sociaal-darwinisme sprake is geweest en dat het redelijk wijdverbreid was, kan ik, alweer op zichzelf beschouwd, ook nog wel onderschrijven. Maar is dit winst? Ik denk het niet, want die conclusie helpt ons geen steek verder. Hawkins' sociaal-darwinisten vormen een uiterst heteroog gezelschap van individuen die in feite door niets anders verbonden worden dan doordat ze voldoen aan zijn definitie. Ze vormden samen geen beweging, ze hebben niet als groep gefunctioneerd of in wat voor verband dan ook een aanwijsbare historische rol vervuld. Ook bij Hawkins treffen we het bonte spectrum aan van socialisten, feministen, progressieve en behoudende liberalen enzovoort, die zich allemaal door Darwin hebben laten inspireren, inderdaad op de door Hawkins voorgeschreven wijze, maar die verder niets gemeen hebben.

Bovendien is Hawkins' aanduiding van het sociaal-darwinisme als een wereldbeeld op zijn zachtst gezegd discutabel, wat de waarde van zijn conclusies nog verder aantast. Als ik hem goed begrijp ligt voor Hawkins de meerwaarde van zijn studie juist in het redelijk consistente wereldbeeld dat hij bij een aantal sociaal-darwinisten als fundament van hun denken meent te kunnen aantonen. Zo betoogt hij in zijn laatste hoofdstuk dat er wel degelijk een lijn te trekken is van de vroegere vormen van sociaal-darwinisme naar het heden, in concreto naar de sociobiologie, want sociobiologen blijken punt voor punt aan zijn definitie van sociaal-darwinisme te voldoen. En dat is iets, waarschuwt hij, dat tot waakzaamheid noopt. Hier wordt het een beetje Gasman en Koch *redivivus* dus, met het soort

appels-en-perenvergelijkingen dat mijns inziens terecht passé is. Ik zal hier niet verder op ingaan, maar mij richten op wat er de oorzaak van is dat Hawkins tot dergelijke uitspraken komt, want die leidt ertoe dat hij in zijn boek eigenlijk alleen ‘ontdekt’ wat hij er zelf in heeft verstoppt.

De crux zit hem in de scheiding die hij aanbrengt tussen wereldbeeld en ideologie. Dit lijkt me een kunstmatige ingreep. Want is een wereldbeeld niet ook iets met bij uitstek ideologische kanten? En zijn ideologieën niet veeleer verweven met een wereldbeeld dan dat ze er, zoals Hawkins stelt, als het ware op gesuperponeerd zijn? Het was beter geweest niet van een wereldbeeld te spreken maar van een biologisch model of iets dergelijks, maar daarmee zijn de problemen nog niet voorbij. Hawkins ondergraaft de plausibiliteit van zijn scheiding in feite zelf al door te benadrukken dat een ideologie voortdurend indringt in het wereldbeeld waarop ze zich baseert en er in belangrijke mate de contouren van bepaalt. In concreto doelt hij hiermee op de verschillende keuzes die men kon doen uit de alternatieven die binnen zijn definitie van het sociaal-darwinisme vallen. Maar hier wringt natuurlijk de schoen. Waarom immers, vraag je je af, zou iemand zich bij zijn keuzes tot de alternatieven binnen die definitie beperken? De scheiding tussen wereldbeeld en ideologie vervalt wanneer we Hawkins niet wensen te volgen in zijn veronderstelling dat ‘zijn’ sociaal-darwinistisch wereldbeeld een zekere primaire of geprivilegieerde betekenis heeft, iets dat in zekere zin voorafgaat aan de specifieke ideologie die iemand uitdraagt. Want waarom zou dat het geval zijn? Wetenschapshistorische argumenten dat Hawkins’ definitie voor de historische actoren een speciale wetenschappelijke status of zelfs maar herkenbaarheid had zijn er niet. Integendeel: het evolutionistische denken rond 1900 kwam dicht in de buurt van *anything goes*, met alleen een zeker evolutionair element als constante. De waardering voor Darwins specifieke model bereikte bovendien een dieptepunt. Het is derhalve veel plausibeler ervan uit te gaan dat het ‘wereldbeeld’, even aannemend dat dit *sensu* Hawkins een zinvol begrip is, doorgaans slechts een nauwelijks gespecificeerde vorm van evolutiedenken inhield. Op basis hiervan kon men dan, puttend uit de vele biologische alternatieven die ter beschikking stonden, een bepaalde sociaal-evolutionistische overtuiging construeren die strookte met de ideologische denkbeelden die men koesterde.

Dit is inderdaad ook het beeld dat telkens weer uit de vele detailstudies opduikt. Dat er zoveel verschillende ‘sociale darwinismen’ ontstonden komt doordat iedereen in het aanbod kon vinden wat hij of zij nodig had. Hawkins daarentegen isoleert uit de veelheid aan mogelijkheden één omschrijving van het sociaal-darwinisme, en presenteert dit product van eigen maaksel als een wereldbeeld dat stilzwijgend geacht wordt historische rea-

litswaarde te hebben. Maar het wereldbeeld dat hij primair acht is naar mijn idee slechts het toevallige resultaat van de door zijn personages gemaakte keuzes. Geen wonder dus dat Hawkins' oogst aan sociaal-darwinisten eveneens een toevallig samenraapsel is.¹⁶

Waar in 1997 een consciëntieuze en bepaald niet door gebrek aan goede bronnen gehinderde onderzoeker als Hawkins zo overtuigend faalde in zijn poging tot reïficatie van het sociaal-darwinisme meen ik dat de zaak op dit punt als gesloten kan worden beschouwd. 'Sociaal-darwinisme' is niet een nauwkeurig te definiëren en te localiseren theorie of beweging, het is een - in enkele opzichten wat ongelukkig - wetenschapshistorisch 'etiket', een paraplueterm. Het is niet de historische werkelijkheid die ons een eenduidige invulling van het begrip oplegt; wie het gebruikt moet zelf uitleggen wat ermee wordt bedoeld.

Noten

1. Zie over een en ander bijvoorbeeld E. Mayr & W.B. Provine (ed.), *The evolutionary synthesis. Perspectives on the unification of biology* (Cambridge, Mass. 1981); P.J. Bowler, *The eclipse of Darwinism. Anti-Darwinian evolution theories in the decades around 1900* (Baltimore 1983); Idem, *The non-Darwinian revolution. Reinterpreting a historical myth* (Baltimore 1988); Idem, *The Mendelian revolution. The emergence of hereditary concepts in modern science and society* (Londen 1989).

2. Inleidende uiteenzettingen van de historische ontwikkeling en structuur van Darwins evolutietheorie bieden bijvoorbeeld M. Ruse, *The Darwinian revolution. Science red in tooth and claw* (Chicago 1979); Idem, *The Darwinian paradigm. Essays on its history, philosophy and religious implications*; E. Mayr, *One long argument. Charles Darwin and the genesis of modern evolutionary thought* (Londen 1991); J. Gayon, *Darwin et l'après-Darwin. Une histoire de l'hypothèse de sélection naturelle* (Parijs 1992). Een overzicht van de geschiedenis

van het evolutionaire denken in het algemeen geeft P.J. Bowler, *Evolution. The history of an idea* (Berkeley etc. 1984). Voor een eerste oriëntatie op de omvangrijke literatuur over de ontvangst van Darwins theorie in wetenschappelijke kring en daarbuiten, zie bijvoorbeeld T.F. Glick (ed.), *The comparative reception of Darwinism* (Austin/Londen 1974); D. Kohn (ed.), *The Darwinian heritage. A centennial retrospect* (Princeton 1985); Eve-Marie Engels, *Die Rezeption von Evolutionstheorien im 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1995); A. Ellegård, *Darwin and the general reader. The reception of Darwin's theory of evolution in the British periodical press, 1859-1872* (Göteborg 1958). Voor Nederland: J.G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875. Een terreinverkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970) 261-314; K. van Berkel (ed.), Thema-nummer over geloof en wetenschap, *Gewina* 17 (1994).

3. Zoals nagenoeg iedereen in zijn tijd

- nam Darwin voetstoots aan dat iemands plaats op de maatschappelijke ladder als maat voor biologische *fitness* kon gelden.
4. R. Hofstadter, *Social Darwinism in American thought 1860-1915* (1944, revised edition Boston 1959). Zie voor een evaluatie van het werk van Hofstadter en van de hierna besproken Robert Bannister bijvoorbeeld J.G. Hegeman, 'Het sociaal-darwinisme. Nieuwe en oude literatuur', *Theoretische Geschiedenis* 12 (1985) 127-140.
 5. D. Gasman, *The scientific origins of National Socialism. Social Darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League* (Londen 1970); H.W. Koch, *Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und sein Einfluss auf das imperialistische Denken* (München 1973).
 6. R.C. Bannister, *Social Darwinism. Science and myth in Anglo-American thought* (Philadelphia 1979).
 7. Zie hierover bijvoorbeeld P.J. Bowler, *The invention of progress. The Victorians and the past* (Oxford/Cambridge, Mass. 1989).
 8. Bowler, *The non-Darwinian revolution*.
 9. Bowler, *The eclipse of Darwinism*.
 10. M. Hawkins, *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945. Nature as a model and nature as a threat* (Cambridge 1977).
 11. Een beeld van de diversiteit, alsook van nationale verschillen, geven (onder veel andere) studies als A. Kelly, *The descent of Darwin. The popularization of Darwin in Germany, 1860-1940* (Chapel Hill 1981); G. Jones, *Social Darwinism and English thought. The interaction between biological and social theory* (Brighton 1980); M. Pittenger, *American socialists and evolutionary thought, 1870-1920* (Madison 1993); D.P. Crook, *Darwinism, war and history* (Cambridge 1994); P. Tort (ed.), *Darwinisme et société* (Parijs 1992); J.-M. Bernardini, *Le darwinisme social en France (1859-1918). Fascination et rejet d'une idéologie* (Paris 1997); Hawkins, *Social Darwinism*. Voor Nederland: P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987); J. Noordman, 'Darwinisme en sociale selectie. Sociaal-darwinistische visies op evolutie en geschiedenis', *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 32 (1991/1992) 104-110.
 12. Bernardini, *Le darwinisme social*, 71-81; Hawkins, *Social Darwinism*, 124-131.
 13. Enkele voorbeelden uit het literatuur-aanbod: G. Jones, *Social hygiene in twentieth-century Britain* (Londen 1986); P.M.H. Mazumdar, *Eugenics, human genetics and human failures. The Eugenics Society, its sources and its critics in Britain* (Londen 1992); D.J. Kevles, *In the name of eugenics. Genetics and the uses of human heredity* (Harmondsworth 1986); M.H. Haller, *Eugenics. Hereditarian attitudes of racial inferiority, 1859-1900* (New Brunswick, NJ 1984); A. Carol, *Histoire de l'eugénisme en France* (Parijs 1995); W.H. Schneider, *Quality and quantity. The quest for biological regeneration in twentieth-century France* (Cambridge 1990); P.J. Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge 1989); M. Adams (ed.), *The Wellborn science. Eugenics in Germany, France, Brazil and Russia* (New York 1990). Voor Nederland: H. Schellekens & R.P.W. Visser, *De genetische manipulatie* (Amsterdam 1987); J. Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989).
 14. Zie bijvoorbeeld Mayr & Provine, *The Evolutionary Synthesis*; Bowler, *The Mendelian revolution*.

15. Zie over het een en ander bijvoorbeeld Hawkins, *Social darwinism*; Weindling, *Health, race and German politics*.

16. Hetzelfde kan worden gezegd van de studie van Crooke, *Darwinism, war and history*, waarin de stelling wordt verdedigd dat sociaal-darwinisme niet per se

agressief hoefde te zijn maar wel degelijk ook werd verdedigd als een pleidooi voor vrede. Crook presenteert evenals Hawkins een groep denkers die weinig of niets met elkaar te maken hebben gehad en slechts verbonden worden door het feit dat zij voor vrede waren en het evolutiedenken hiermee niet in strijd achtten.
